

Jilt Jorritsma

Historische mutaties en de verandering van cultuur

In gesprek met Auke van der Woud

‘Het nieuwe’ is een veelvoorkomend thema in het werk van de Groningse emeritus hoogleraar Auke van der Woud. Na zijn *Een nieuwe wereld* (2007) volgde het alom geprezen *De nieuwe mens* (2015), waarin Van der Woud betoogt dat de ‘nieuwe mens’ die rond 1900 zijn gezicht aan de wereld toonde, een mutant is. In een vraaggesprek met Van der Woud trachten we te achterhalen wat zo’n culturele mutatie precies inhoudt en waarin het zich onderscheidt van een ‘doorsnee’ vernieuwing.

Inleiding

Wanneer kan men spreken van een culturele mutatie? Jarenlang is er door historici en culturele antropologen geworsteld met de vraag of het evolutiebegrip, zoals we dat sinds Darwins *The Origin of Species* (1859) uit de biologie kennen, ook daadwerkelijk toepasbaar is op de manier waarop culturen door de tijd heen zijn veranderd en vernieuwd.¹ In zijn laatste boek, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, speelt de Groningse emeritus hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis Auke van der Woud met de gedachte dat deze transferentie van de biologische evolutiemetafoor naar de culturele context wel degelijk aanvaardbaar is. Net als de natuur haar mutanten kent, kent de menselijke cultuur deze ook: ‘Ik koester het vermoeden dat de nieuwe cultuur die in de late negentiende eeuw ontstond een mutant was: een organisme dat in de brave oppassende familie van vader Verlichting en moeder Romantiek werd geboren, en dat eigen afwijkende genen had.’²

Van der Woud staat hierin niet alleen. Ook de Groningse historicus

Eelco Runia ziet het verband tussen de wijze waarop mutaties zich in de evolutiebiologie voltrekken en de manier waarop culturen zichzelf aldoor weten te vernieuwen. Culturele vernieuwing begint, zo stelt Runia, met een zelfgecreëerde catastrofe die ons 'dwingt ons te veranderen op een manier en in een mate die we in normale omstandigheden nooit zouden opbrengen.'³

Wat de beide Groningse historici verbindt is hun nadruk op de discontinuïteiten in het verleden. Net als Runia, is Van der Woud van mening dat zo'n culturele mutatie als een discontinuïteit moet worden begrepen: een fundamentele breuk met datgene wat eraan vooraf is gegaan. Toch staat Van der Wouds 'vernieuwing' niet per definitie gelijk aan mutatie. In zijn eerdere werk, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, waarin hij eveneens de culturele veranderingen aan het einde van het negentiende-eeuwse Nederland behandelt, behoort de mutatiemetafoor nog niet tot zijn vocabulaire.⁴ De 'vernieuwing' die gepaard ging met de aanleg van nieuwe communicatie- en mobiliteitsnetwerken rond het midden van de negentiende eeuw bleek dus niet fundamenteel genoeg om van een mutatie te spreken. Maar wanneer is dit wel het geval? Waaraan herkent men een mutatie, en waarin onderscheidt een culturele mutatie zich van een 'doorsnee' culturele vernieuwing?

Mutatio rerum: over de culturele mutatie

Het begrip 'mutatie' vindt zijn oorsprong in de klassieke oudheid, waar het diende ter beschrijving van de 'plotselinge, onhandelbare gebeurtenissen die de traditionele noties van vrede en orde trotseerden en in twijfel trokken'. Zo'n *mutatio rerum* verschilde van een 'opstand' of een 'burgeroorlog' – begrippen die veelal op langzame, langdurige processen duiden – in de zin dat het de nadruk legde op het bruuske en onverwachte karakter van een crisis.⁵ Ook Machiavelli sprak nog van een *mutazioni del stato* in zijn beschrijvingen van gewelddadige omverwerpingen van heersers en de 'vervanging van de ene regeringsvorm door de andere'.⁶ Pas later wordt het woord 'revolutie' gebruikelijker om deze omwentelingen te kenmerken, terwijl het mutatiebegrip steeds meer een biologische ondertoon is gaan krijgen en tegenwoordig vooral met de veranderingen in het erfelijk materiaal van een organisme wordt geassocieerd.

Dat deze twee woorden nog steeds onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn blijkt uit de ondertitel van Van der Wouds *De nieuwe mens*. Hij spreekt

van de ‘culturele revolutie in Nederland rond 1900’ wanneer hij het over de mutatie heeft. Voor Van der Woud hangen de evolutionaire context van het woord, zoals we die uit de biologie kennen, en de maatschappelijke context, zoals die in de oudheid werd gebruikt, dan ook samen:

Een mutatie doet zich voor wanneer er een organisme ontstaat dat wel voortkomt uit zijn voorouders, maar toch een totaal andere samenstelling heeft. Het is een soort sprong in de ontwikkeling, niet een geleidelijke verandering. Er ontstaat een kwalitatief ander organisme.⁷

Die sprong was volgens Van der Woud het gevolg van de introductie van de nieuwe technieken op het punt van massamobiliteit en massacommunicatie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Die nieuwe technologieën hebben iets geweldigs veroorzaakt waardoor de wereld compleet veranderde: de bestaande wereldbeschouwing verloor haar tijdloze zekerheden, haar waarheden.⁸ De mensen veranderden noodgedwongen mee:

Er komt een moment waarop die massamobiliteit en die massacommunicatie zo overweldigend wordt, dat die de werkelijkheid transformeert. Op dat moment verandert ook echt je hele wereldbeeld. Er ontstaat dan een ander type mens die ik de massamens heb genoemd. [...] Wat je ziet in de late negentiende eeuw is dat er generaties worden geboren die opgroeien in een andere werkelijkheid. Dat worden in zekere zin andere mensen. Waar het in essentie over gaat is de verandering van waarden en normen.

De ‘populatie’ die zich in een nieuwe omgeving – de nieuwe werkelijkheid – beweegt, verwijdert zichzelf steeds verder van haar voorgangers. Technologische veranderingen die nieuwe mogelijkheden bieden, vormen hierbij de *kick* die de culturele mutatie in gang zet.⁹ Dit proces wordt duidelijk wanneer *Een nieuwe wereld* (2007) en *De nieuwe mens* (2015) naast elkaar worden gelegd. In het eerstgenoemde werk richt Van der Woud zich voornamelijk op de fysieke transformatie van de werkelijkheid die door de aanleg van nieuwe communicatie- en mobiliteitsnetwerken tot stand is gekomen. De infrastructuur zoals die in de negentiende eeuw werd aangelegd en veranderde, legde de basis voor onze massacommunicatie en massamobiliteit. De leidende hoofdvraag die in *Een nieuwe wereld* wordt gesteld – ‘ontstond er na het midden van de negentiende eeuw inderdaad een fundamenteel andere werkelijkheid, een ‘nieuwe wereld’ die een andere cultuur had?’¹⁰ – wordt eigenlijk pas beantwoord in *De nieuwe mens*; waarin Van der Woud een mentale geschiedenis beschrijft die laat zien hoe de mens

zelf verandert als reactie op die nieuwe werkelijkheid.

Hierin schuilt het verschil tussen een ‘vernieuwing’ en een ‘mutatie’. De mutatie is fundamenteeler in het opzicht dat het onze manier van kijken naar en denken over de wereld verandert. Terugkeren naar hoe het was is dan onmogelijk, waardoor de mutatie vaak iets weg heeft van een breuk:

Ik denk wel dat er inderdaad iets gewelddadigs gebeurt. Er is een vernietiging van oude waarden en normen. Dat is de spanning die zich in de tijd rond 1900 voordoet. De oude waarden en normen gelden voor een steeds groter deel van de bevolking niet meer. [...] Dat zie je ook in de beschrijvingen van sociologen en psychologen uit die tijd – Gerard Heymans, Max Weber en Georg Simmel. Ze beschrijven levenshoudingen en wereldbeschouwingen die toen nieuw en verontrustend waren, omdat men zei ‘wat gaat hier kapot?’

Er wordt een nieuw speelveld gecreëerd: ‘*we go beyond our habitual selves and destroy the homely huts in us,*’ zoals Wilhelm von Humboldt de ongrijpbare momenten beschrijft waarop we handelingen verrichten die voorbij gaan aan onze traditionele beperkingen.¹¹ Het oude in onszelf wordt vernietigd, zonder dat duidelijk is wat er voor in de plaats komt. Zo’n culturele transformatie zadelt ons zodoende op met de taak om onze wereldbeschouwing aan te passen aan de nieuwe situatie die door onszelf teweeg is gebracht. Het is daarom de catastrofe, de plotselinge sprong in de selectiviteit van de omgeving die gepaard gaat met de vernietiging van de oude waarden en normen, die ons dwingt tot verandering. Dit fenomeen van *stress-induced mutation* wordt door Runia beschreven als de motor die de culturele evolutie voortbeweegt: ‘*we habitually destabilize the status quo and create situations that put a premium on mutations – and, by doing so, we willy-nilly energize human evolution.*’¹² In de nieuwe omstandigheden die ontstaan ‘kan de getroffen populatie de nieuwe mutaties goed gebruiken.’¹³ De nieuwe mens is er daarom één die extreem goed is aangepast aan het veranderde milieu. Van der Woud vergelijkt hem ook wel met een ‘woekerplant’,¹⁴ een parasiet die op een ander organisme groeit en zijn gastheer belemmert zodat deze verzwakt raakt of zelfs in zijn geheel sterft.

Rerum novarum: over de vernieuwingsdrang in ons huidige denken

De vergelijking van de nieuwe mens – en zijn bijbehorende cultuur van de massa – met een parasiet die wordt bestempeld als ‘barbaars’, ‘vormloos’, ‘plat’ en ‘goedkoop’, is Van der Woud niet door iedereen in dank afgenomen.

Dit komt mede doordat de nieuwe, rond 1900 opkomende cultuur zoals deze door Van der Woud wordt omschreven wel erg doet denken aan onze huidige tijd. *De nieuwe mens* heeft daardoor veel weg van een kritiek op de hedendaagse ‘open, pluriforme en materialistische massacultuur’:

Ik heb inderdaad wel heel erg vanuit de huidige tijd gedacht bij het maken, het concipiëren van dit boek. Waarom? Omdat ik de kloof die er tussen die twee soorten culturen [de oude en de nieuwe, red.] bestaat overal om me heen zie. Ironisch genoeg voel ik ze ook allebei in mezelf. Ik denk dat best wel veel mensen dat ook hebben. [...] Daarom zoek ik naar de parallellen tussen toen en nu. Dat is voor historisch onderzoek heel belangrijk. Je moet het op de een of andere manier invoelbaar maken.

Als we zijn culturele genen, zijn wereldbeschouwing en zijn normen en waarden beschouwen, dan staat de nieuwe mens, de gemodificeerde mutant, dichterbij de huidige tijd waarin wij leven dan bij de cultuur van zijn directe voorouders, zo meent Van der Woud. Opvallend, aangezien de hedendaagse mens temporeel gezien een ruime eeuw van hem verwijderd is, terwijl hij slechts door enkele jaren wordt gescheiden van de oude beschaving waaruit hij is voortgekomen.

De teksten van de psychologen, sociologen en filosofen waarmee *De nieuwe mens* doordrongen is – denk aan Sigmund Freud, Gerard Heymans, August Comte, Gustave le Bon, Georg Simmel en Emil Du Bois-Reymond – zijn voor Van der Woud juist daarom zo interessant, omdat ze tegenwoordig nog zo ontzettend actueel en relevant zijn:

Het zijn onze voorouders. Vanuit onze tijd gezien zijn het heel recente teksten: ze beschrijven wereldbeschouwingen die voor ons naadloos toepasbaar zijn. Ik denk dat er in de eeuw die er tussen zit principieel niet heel veel veranderd is.

Dit impliceert dat een volgende culturele mutatie die ons denken en onze levenshouding weer fundamenteel zou hebben omgegooid nog niet heeft plaatsgevonden. De eeuw die ons heden van de ‘nieuwe’ mens scheidt heeft veel veranderingen en vernieuwingen gekend – twee gruwelijke wereldoorlogen, de formulering van de Oerknaltheorie, de komst van de computer, het internet en vele andere nieuwe technologieën – maar in de essentie van ons denken lijkt er weinig te zijn veranderd. Dit fenomeen staat beter bekend als *de rasender Stillstand* van de moderniteit: de moderne mens ervaart een acceleratie van het tempo van het leven – de technologieën en

de maatschappij vernieuwen zich zo snel dat hij ze amper bij kan benen – terwijl er tegelijkertijd een gevoel van ‘kristallisatie’ heerst, het gevoel dat niets essentieels meer verandert en niets waarlijk nieuws zich voordoet.¹⁵ Het naast elkaar bestaan van deze twee ogenschijnlijk tegengestelde ervaringen heeft een ontwrichtend effect op de moderne mens; hem overvalt het onbehaaglijke gevoel dat hij niet langer synchroon loopt met de wereld om hem heen. Nu zaken voortdurend veranderen met een ongekende, krankzinnige snelheid, zonder dat er werkelijk iets wezenlijks nieuws ontstaat – ‘alsof dingen veranderen zodat alles bij het oude kan blijven’¹⁶ –, ontspint zich een groeiend verlangen om radicaal uit het heden, uit de tijd, te breken; om een radicale vernieuwing, wellicht een mutatie, teweeg te brengen.

‘Kunnen we ons vandaag de dag nog een dergelijke gebeurtenis voorstellen?’ vraagt Slavoj Žižek zich af in zijn *Event*.¹⁷ Hij stelt dat we er nog nooit zo impotent, zo machteloos, hebben bij gestaan en pleit voor een gebeurtenis die ons kan ‘bevrijden uit deze verlamdende situatie.’¹⁸ Joke J. Hermsen bracht onlangs in haar *Kairos* een soortgelijk verlangen onder woorden. Hermsen beschrijft de huidige tijd als een ‘moment van overgang van de ene naar de andere samenlevingsvorm’,¹⁹ een moment waarop het ons ontbreekt ‘om in beweging te komen en de bakens eens te verzetten.’²⁰ Toch is dat precies wat ons volgens Hermsen te doen staat.

Van der Woud herkent dit verlangen. Hij ziet dat er steeds meer mensen zijn die het gevoel hebben dat er iets anders nodig is dan gewoon doorgaan op dezelfde manier. Hij wijst op het initiatief Nederland Kantelt: een beweging die is opgebouwd rond Jan Rotmans, hoogleraar transitiekunde aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, en die inspeelt op het gevoel van onbehagen waardoor de samenleving is doordrongen.²¹

Dat is wel een beweging die heel veel aandacht genereert. Je ziet daaraan dat er echt wel veel mensen zijn die behoefte hebben aan iets nieuws. Die zeggen ‘We zien dat er iets moet veranderen.’ Maar wat dat is, dat zit nog te gisten allemaal. Op dit moment ontbreekt het nog om daar daadwerkelijk vorm aan te geven. Maar het kan veranderen. Dat moet ook wel.

Rotmans is ervan overtuigd dat onze samenleving ‘in een kramp’ zit en dat Nederland daarom hard toe is aan verandering: ‘Alleen vernieuwen vanuit de oude waarden en het oude paradigma is gedoemd te mislukken. Er moet een nieuw spel ontstaan, met nieuwe spelregels en nieuwe spelers.’²² Er moet dus een nieuwe werkelijkheid gecreëerd worden waaraan de mens zich vervolgens moet aanpassen, alleen dan kunnen de ‘nieuwe normen en

waarden, die volgens Rotmans nodig zijn om de transformatie te volbrengen, zich ontwikkelen.²³

Van der Woud beschouwt de Kantelbeweging als een protest tegen de hedendaagse massacultuur, maar of we hier ook werkelijk van een nieuwe mutatie of een discontinuïteit kunnen spreken, daar is hij niet zo zeker van. Het illustreert een probleem van de discontinue geschiedschrijving; de discontinuïteit, de catastrofe en de bijbehorende mutatie, maakt zich achteraf pas kenbaar en creëert daarmee tegelijkertijd zijn eigen voorgeschiedenis, zijn eigen continuïteit.

Discontinue geschiedschrijving

De befaamde Groningse hoogleraar Geschiedenis na de Middeleeuwen, Ernst Heinrich Kossman (1922-2003), schreef eens dat: 'Een geschiedbeschouwing die het accent op de discontinuïteiten, de breuken en de destructie legt,' in een 'zinloze opsomming van geïsoleerde gebeurtenissen' dreigt te ontaarden.' 'En,' zo gaat hij verder, 'zo'n verhaal mag men niet willen vertellen.'²⁴ Toch is het de discontinue geschiedschrijving die, voornamelijk in Groningen, terrein aan het winnen is. Volgens Van der Woud komt deze omslag voort uit een groeiend onvrede over het continuïteitsdenken waarmee de geschiedwetenschap tegenwoordig doortrokken is:

Het historisch concept zoals ik dat heel vaak signaleer is inderdaad gewoon zoeken naar wat eraan vooraf ging. Als historicus ben je eigenlijk getraind op het punt van oorzaak en gevolg. Als je nou de spraakmakende boeken over het begin van de Eerste Wereldoorlog erbij neemt, dan is de voortdurende discussie 'hoe is het nou gekomen?' Het werk van de historicus is zodoende altijd het zoeken naar het begin, de oorzaak, en dat veronderstelt al dat je continuïteit zoekt; de logica van 'als je dit doet, dan is dat het gevolg'.

De meerwaarde van een historisch denken dat juist op de discontinuïteiten is gericht, ligt volgens Van der Woud bij het zoeken naar verbanden die niet per se logisch hoeven te zijn:

Als je naar discontinuïteiten kijkt zoals ik er tegenaan kijk, dan hoort dat bij dat mutantenverhaal: je hebt ontwikkeling A, maar dan opeens ontstaat bijna vanuit het niets ontwikkeling B die vrijwel niks te maken heeft met ontwikkeling A. Ik stel het me voor als een mogelijkheid om vrijer over het verleden na te denken.

We zijn constant bezig met het construeren van logica. We verzinnen verhaaltjes om dingen plausibel te maken, want anders zouden we misschien wel gek worden. Het is een soort kunstmatige reeks die we maken. Maar je kunt ingewikkelde processen bijna nooit volledig herleiden. Ook het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog niet: dat is gewoon te gecompliceerd. Het is een polemiëk natuurlijk als je het hebt over ‘laten we eens naar de discontinuïteiten kijken’, maar het gaat er vooral om dat je ook niet bang hoeft te zijn om naar verbanden te zoeken die niet logisch zijn.

Daarbij gaat het niet enkel om het bij elkaar brengen van de ‘feiten’, maar vooral om het aanbrenge van betekenis. Van der Woud maakt zodoende onderscheid tussen twee manieren van historisch onderzoek doen:

Je kunt zeggen: ‘ik ga iets uitzoeken wat we nog niet wisten’ en dan is het bekend. Dat heb je een steentje bijgedragen aan de wetenschap. Dat is natuurlijk prima, dat moet ook gebeuren. Dat is de basis; de feiten bij elkaar brengen. Daarna begint eigenlijk de kwestie van het interpreteren. Van ‘wat moeten we ermee?’ Dan komt er nog een stap achteraan waarvan ik vind dat die meer aandacht zou moeten krijgen. Dat is: ‘welke betekenis geven we er aan?’ Betekenis geven betekent eigenlijk dat je deelneemt aan een heel dynamisch en soms lastig cultureel discours.

De academische wereld, daar zitten de problemen niet, zo stelt Van der Woud. Je kunt als historicus wel alleen maar schrijven voor je collega’s en publiceren in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, maar uiteindelijk gaat het erom de feiten betekenis te geven in de huidige samenleving. ‘De problemen ontstaan wanneer je met je historische kennis en je historische interesse in de samenleving wilt participeren.’ Dat is waar Van der Woud naar op zoek is: ‘een vorm van historisch onderzoek die stelling neemt’ in het heden. Door bepaalde zaken uit het verleden uit te lichten en aan te wijzen, probeert hij een bijdrage aan het denken vandaag de dag te leveren. Dat zou de basis moeten zijn. ‘Op het moment dat je het over waarden en normen hebt, dan ontkom je daar niet aan.’

Noten

1. J. Fracchia en R.C. Lewontin, “Does Culture Evolve?” *History and Theory* 38, nr. 4 (1999): 53.
2. A. van der Woud, *De nieuwe mens: De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015), 239.
3. E. Runia, “Kapitale beslissingen neemt men nooit met het volle verstand,” *de Volkskrant*

- (24 december 2011): <http://www.volkskrant.nl/archief/kapitale-beslissingen-neemt-men-nooit-met-het-volle-verstand~a3093706/> (geraadpleegd op 28 december 2015). Zie ook: E. Runia, *Moved by the Past: Discontinuity and Historical Mutation* (New York: Columbia University Press, 2014), 188.
4. A. van der Woud, *Een nieuwe wereld: Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2007).
 5. E. Rosenstock-Huussy, "Revolution as a Political Concept [1938]," in *Revolutions: Finished and Unfinished, From Primal to Final*, ed. P. Caringella, W. Cristaudo and G. Hughes (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012), 1.
 6. Zie: H. Arendt, *Over revolutie*, vert. R. van Essen (Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 2004), 52.
 7. De citaten die u hier van Van der Woud leest komen uit een vraaggesprek dat op maandag 14 december 2015 plaats heeft gevonden in Groningen.
 8. Van der Woud, *De nieuwe mens*, 13.
 9. H.C. Koerper en E.G. Stickel, "Cultural Drift: A Primary Process of Cultural Change," *Journal of Anthropological Research* 36, no. 4 (1980): 464.
 10. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 21.
 11. W. von Humboldt geciteerd in E. Runia, *Moved by the Past*, 7.
 12. Runia, *Moved by the Past*, 187.
 13. Runia, "Kapitale beslissingen neemt men nooit met het volle verstand".
 14. Van der Woud, *De nieuwe mens*, 238.
 15. H. Rosa, *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*, vert. J. Trejo-Mathys (New York: Columbia University Press, 2015), 14-15.
 16. S. Žižek, *Event. Filosofie van de gebeurtenis*, vert. H. Stegeman (Amsterdam: Boom, 2015), 165.
 17. Idem, 166.
 18. Idem, 169.
 19. J.J. Hermsen, *Kairos: Een nieuwe bevlogenheid* (Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2014), 23.
 20. Idem, 277.
 21. Zie: <http://www.nederlandkantelt.nl/>.
 22. J. Rotmans, "Kantelen," in *Het kantelingsalfabet: Verandering begint met delen* (Hazerswoude-Rijndijk: De Alfabetboeken VOF, 2015), 179.
 23. Idem, 180.
 24. E.H. Kossman, *Vergankelijkheid en continuïteit: Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1995), 9.